

‘BARMHARTIGHEID’ IN LUCAS-HANDELINGEN: EEN BIJBELS-THEOLOGISCHE STUDIE

‘Mercy’ in Luke-Acts: A Biblical-Theological Study

In this biblical-theological article we study the way in which Luke works out the theme of mercy in Luke-Acts. The evangelist uses three wordgroups: (I) ἔλεος (6x), ἐλεέω (4x) and ἐλεημοσύνη (10x) (II) οἰκτίρων (2x), (III) σπλάγχνα (1x) and σπλαγχνίζομαι (3x). The verb σπλαγχνίζομαι is the opus internum, it is the expression of the internal feeling, ποιέω ἔλεος, the opus ad extra, expresses the concrete mercy. To give voice to the divine and the human mercy Luke uses different words. The divine mercy, he expresses with ἔλεος, the human mercy with ἐλεημοσύνη.

We pay attention to all occurrences of these words, divided over the occurrences where there is a matter of *divine* mercy, by which he is starting his gospel, and of *human* mercy, asked and unasked; not answered positively by Abraham in his response to the rich man, but so by Jesus in his response to the call for mercy by the blind beggar and by the ten lepers. We end with the ultimate story of mercy in Luke-Acts: the parable of the merciful Samaritan. There is enough reason to classify this story under the divine mercy!

Het kan, dunkt me, geen toeval zijn, dat paus Franciscus in het jaar dat het Lucasevangelie de rector is in de zondagse mis of eredienst (het C-jaar), het Buitengewoon Jubileum van de Barmhartigheid heeft afgekondigd. Lucas staat namelijk bekend als ‘de evangelist van de barmhartigheid’.¹ In dit artikel willen we bezien hoe dit thema door deze evangelist wordt uitgewerkt. Maar we beginnen bij het Hebreeuwse en Griekse OT met de vraag hoe het thema van de barmhartigheid in Tenach/LXX voorkomt en functioneert. Lucas sluit namelijk nauw aan bij het oudtestamentisch spreken over ‘barmhartigheid’;² hij doet dat vooral aan het begin van zijn evangelie (1,54-55.71-72), waarin hij terugkomt op Abraham. Na het oudtestamentisch onderzoek komt het tot een eerste verkenning van het thema in het lucaanse dubbelwerk: we schenken aandacht aan de drie verschillende woordgroepen die Lucas gebruikt.³ We bezien vervolgens de diverse plaatsen van de grootste woordgroep: die rond ‘ontferming’, en daarna de enige tekst waarin van ‘barmhartigheid’ sprake is. We eindigen onze studie met het verhaal dat Jezus vertelt over een Samaritaan die zich ontfermt over een man die halfdood aan de kant van de weg ligt (10,30-35), dat als het ultieme verhaal over ontferming mag gelden. De vraag daarbij is: is het terecht om deze gelijkenis onder de menselijke barmhartigheid te laten vallen zoals R. Burggraeve en I. Van Halst doen in het artikel dat recent in *Collationes* verscheen.⁴ Aan het slot van het artikel maken we de balans op.

‘BARMHARTIGHEID’ IN TENACH/LXX

Waar de barmhartigheid begint? Bij JHWH, zoals het Oude Testament ons laat zien. Het mag een grondeigenschap van de God van Israël genoemd worden, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit Psalm 103,8 (LXX: Psalm 102,8) waar Gods goedheid breeduit wordt bezongen:

¹ V. DE HAAS, Het evangelie volgens Lucas: Barmhartigheid, in: F. MAAS e.a. (red.), *De Bijbel spiritueel: Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften*, Zoetermeer & Kapellen 2004, 559-566, spec. 559.

² Zo ook A. DENAUX, *Barmhartigheid in het Lucasevangelie*, 2016, 1-10, spec. 3, een paper dat bestemd was als lezing voor Luce op woensdag 9 maart 2016 aan de TST, Utrecht, dat mij door Denaux ter beschikking is gesteld, waarvoor ik hem dankzeg.

³ In dit artikel beperk ik mij strikt tot de plaatsen waar Lucas barmhartigheidsterminologie gebruikt. Voor bredere beschouwingen zie A. MATTHEEUWS, *L'évangile de la miséricorde avec saint Luc*, *NRT* 137/4 (2015), 529-541.

⁴ R. BURGGRAEVE & I. VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt”: Over het menselijke en goddelijke gelaat van de barmhartigheid, *Coll* 46/1 (2016), 37-59, spec. 37: ‘Wie over menselijke barmhartigheid wil spreken vanuit de Bijbel, kan niet buiten het verhaal van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (Luc. 19,25-37). Vanuit deze parabel kan je het begrip barmhartigheid tussen mensen neerzetten als verantwoordelijkheid voor elkaar.’

רַחֻם וְחַנּוּן יְהוָה אֲרֵךְ אַפַּיִם וְרַב־חֶסֶד

‘Barmhartig en genadig is JHWH, lankmoedig en rijk aan goedertierenheid’

οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων ὁ κύριος, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος.⁵

‘Barmhartig en ontfermingsgezind is de Heer, lankmoedig en rijk aan ontferming’

Het is een formule die veel vaker – zeven maal!⁶ – klinkt in het Oude Testament en daarnaast nog in diverse andere variaties.⁷ De formule is de aanduiding dat God de zonde, begaan door mens of volk, niet blijft toerekenen, vergelding niet voortzet, maar compassie toont. Wat opvalt is, dat רַחֻם (‘barmhartig’) de eerste aanduiding van God is. We zouden dan ook best mogen spreken van God de Barmhartige,⁸ waar in de kerkelijke traditie – zie de apostolische geloofsbelijdenis – het woord ‘almachtige’ meestal het eerste woord is dat van God gezegd wordt. Gods barmhartigheid wordt overigens niet door iedereen geaccepteerd, zoals iemand als Jona, een profeet notabene, laat zien (zie Jona 4,2).

Het woord dat in Psalm 103 vertaald is met ‘barmhartig’, is רַחֻם (in de LXX vaak vertaald met οἰκτίρμων). Het werkwoord רַחַם wordt in het OT de meeste keren gebruikt ter aanduiding van God, maar komt ook in relatie tot de mens voor.⁹ Een aantal malen worden overwinnaars tot barmhartigheid/erbarmen met de overwonnenen opgeroepen.¹⁰

Het staat tegenover ‘meedogenloos/wreed zijn’ (אַכְזָר).¹¹ JHWH mag dan vaak ‘barmhartig’ zijn en zo genoemd worden, over hem wordt ook een aantal malen het tegenovergestelde gezegd! Zo vergelijkt Hij zichzelf in Jeremia 30,14 met een ‘meedogenloze’. En dat is ook wat Job God verwijt: dat Hij veranderd is in een meedogenloze (Job 30,21).

Ook het woord רַחַם – aan het slot van de formule – verdient nadere beschouwing.¹² De reden daarvan is dat het Hebreeuwse woord dan vaak vertaald mag zijn met ‘goedertierenheid’, de Griekse vertaling van רַחַם is ἔλεος (dat in het Lucasevangelie vaak met ‘barmhartigheid’ vertaald wordt). רַחַם is een lastig te vertalen woord, hetgeen te maken heeft met het feit dat deze term een scala aan aspecten heeft: ‘goedertierenheid’, ‘liefde’, ‘vriendschap’, ‘welwillendheid’, ‘goedheid’, ‘trouw’. Het woordenboek van Koehler noemt als betekenissen: ‘verbondenheid’, ‘solidariteit’, ‘loyaliteit’.¹³ In die sfeer van verbondenheid ligt het begrip¹⁴. Dat mag ook blijken uit drie andere gegevens:

⁵ Zie H. SPIECKERMANN, “Barmherzig und gnädig ist der Herr...”, ZAW 102 (1990), 1-18; T.M. WILLIS, “So Great is His Steadfast Love”: A Rhetorical Analysis of Psalm 103, *Bib* 72 (1991), 525-537; C. DOHMEN, Vom Sinai nach Galiläa: Psalm 103 als Brücke zwischen Juden und Christen, in: R. SCORALICK (Hrsg.), *Das Drama der Barmherzigkeit Gottes: Studien zur biblischen Gottesrede und ihre Wirkungsgeschichte im Judentum und Christentum* (SBS 183), Stuttgart 1999, 92-106.

⁶ Ex. 34,6; Ps. 86,15; 103,8; 145,8; Jona 4,2; Joël 2,13; Neh. 9,17.

⁷ SPIECKERMANN, “Barmherzig und gnädig ist der Herr...”, 3.5.6, spreekt van een ‘Gnadenformel’.

⁸ In de islam wordt Allah op deze manier aangeduid. N. LAFRARCHI, Zijn Barmhartigheid in eigen dagelijks leven zien, doen en (h)erkennen: De ‘Mooiste Namen van de Heer’ in de islamitische traditie, *Ezra* 47/3 (2016), 84-91; E.C.B. MACLAURIN, *The Semitic Background of the Use of ‘En Splanchnois’*, *PEQ* 103 (1971), 42-45, spec. 43, houdt het aanroepen van Allah als ‘de Barmhartige’ (*ar-Rachmân*) dan wel ‘de Medelijdende’ (*ar-Rachîm*) in de Koran voor een Hebreeuws leenwoord. De term zou dus uit de joodse traditie stammen.

⁹ Gen. 43,14; 1 Kon. 8,50; 2 Kron. 30,9; Neh. 1,11; Dan. 1,9; Spr. 12,10; Jes. 47,6; Zach. 7,9.

¹⁰ 1 Kon. 8,50; 2 Kron. 30,9; Jer. 6,23; 21,7; 42,12; 50,42.

¹¹ Spr. 12,10; Jer. 6,23; 50,42. DENAUX, *Barmhartigheid in het Lucasevangelie*, 1, plaatst het tegenover ‘onverschilligheid’.

¹² רַחַם komt 245 maal voor in het Oude Testament, waarvan 127 keer in het Psalmbboek.

¹³ L. KOEHLER & W. BAUMGARTNER (Hg.), *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1958, 318 (s.v. רַחַם).

¹⁴ Het begrip רַחַם brengt niet de betrouwbaarheid tussen de wezens tot uitdrukking, zoals F.H. BREUKELMAN, *Bibliche Theologie. Teil II. Debharim: Der biblische Wirklichkeitsbegriff des Seins in der Tat*, Kampen 1998, 181, meent, want dat doet אֲמָרָה; het brengt de verbondenheid, respectievelijk de loyaliteit tot uitdrukking.

(1) Het woord **דָּבָר** komt vaak naast het woord **בְּרִית** ('verbond') voor.¹⁵

(2) Het woord vormt dikwijls met **אֱמֶת** ('betrouwbaarheid') een woordpaar.¹⁶ Het gebruik van **אֱמֶת** met **דָּבָר** benadrukt de *betrouwbaarheid* die noodzakelijk is in situaties waar de **דָּבָר**-handeling de vervulling van een belofte in de toekomst is, en de *constantheid* die over een langere periode – in situaties waarin de verbondenheid (**דָּבָר**) verlengd moet worden – gevraagd wordt om een voortdurende nood aan te pakken.¹⁷

(3) Het woord **דָּבָר** staat in 2 Samuël 16,17 parallel 'met hem (meegaan)'.¹⁸

En vandaaruit kan die verbondenheid – afhankelijk van de context – ook meer kleur krijgen, tot uitdrukking gebracht in begrippen als 'goedertierenheid', 'welwillendheid' en 'liefde'. Het gaat te ver om te beweren dat het om 'Gegenseitigheidsbegrip' gaat.¹⁹ Het woord drukt uit dat de ene persoon zonder dat de ander daartoe verplicht is verbondenheid met de andere persoon laat zien. Barmhartigheid, ontferming en genade zijn geen zaken die verdiend kunnen worden, het zijn steeds geschenken, die voortvloeien uit zijn (Gods) souvereiniteit (zie Ex. 33,19).²⁰

Het is dan ook niet moeilijk om te verklaren hoe het komt dat **דָּבָר** in de LXX de vertaling ἔλεος krijgt.²¹ De reden lijkt mij te zijn dat de vertalers **דָּבָר** toch vooral hebben opgevat als 'goedertierenheid', dat het meest tegen ontferming aan zit.

EERSTE VERKENNING IN LUCAS-HANDELINGEN

Bij het thema 'barmhartigheid' in het lucaans dubbelwerk behoren verschillende woorden:²²

(I) De woordgroep die het grootst is, omvat de volgende termen: (ποιέω) ἔλεος,²³ ἐλεέω,²⁴ (ποιέω) ἐλεημοσύνη.²⁵ Getalsmatig wil dat zeggen dat ἔλεος zes keer voorkomt, ἐλεέω vier keer, en ἐλεημοσύνη tien keer. Het mag duidelijk zijn: als het om de concrete uiting van ontferming, de aalmoes, gaat, dan komt deze het meest voor in Lucas-Handelingen. Ik noteer daarbij dat het nomen ἔλεος en het verbum ἐλεέω in Handelingen niet voorkomen.

¹⁵ Deut. 7,9.12; 1 Sam. 20,8; 1 Kon. 8,23; Neh. 1,5; Ps. 25,10; 50,5; 89,29; 103,17-18; 106,45; Jes. 54,10; 55,3; Dan. 9,4.

¹⁶ Zie BREUKELMAN, *Biblische Theologie. Teil II. Debharim*, 188-195. Zijn opvatting (p. 181) dat het eerste woord van het woordpaar het opus ad extra aanduidt van **אֱמֶת** en dat dus bij het doen van **דָּבָר** de trouw (**אֱמֶת**) blijkt, zijn vragen te stellen. In dat geval zou je verwachten dat het verbum **עָשָׂה** alleen voorkomt met betrekking tot **דָּבָר**, en dat is niet geval; bij gebruik van **עָשָׂה** met het woordpaar valt ook **אֱמֶת** daaronder.

¹⁷ G.R. CLARK, *The Word Hese in the Hebrew Bible* (JSOTSS 157), Sheffield 1993, 260.

¹⁸ Zie F.H. BREUKELMAN, *Biblische Theologie. Teil II. Debharim*, 187-188.

¹⁹ BREUKELMAN, *Biblische Theologie. Teil II. Debharim*, 181.197.

²⁰ M. WULF, RACHAMIM. Een kleine theologie van de ontferming, in: A. VAN WIERINGEN e.a. (red.), *Hebreeuws in het midden*. Fs. P. van Midden, Heeswijk 2015, 167-177, spec. 175.176.

²¹ Voor de manier waarop **דָּבָר** vertaald is, zie ook J. JOOSTEN, **דָּבָר** "Bienveillance" et ἔλεος "Pitié". Réflexions sur une équivalence lexicale dans la Septante, in: E. BONS (éd.), «Car c'est l'amour qui me plait, non le sacrifice...»: *Recherches sur Osée 6:6 et son interprétation juive et chrétienne* (JSJSS 88), Leiden 2004, 25-42; L. PERNOT, *Conceptions grecques de la pitié*, in: E. BONS (éd.), «Car c'est l'amour qui me plait, non le sacrifice...»: *Recherches sur Osée 6:6 et son interprétation juive et chrétienne* (JSJSS 88), Leiden 2004, 179-187.

²² Zie ook DENAUX, *Barmhartigheid in het Lucasevangelie*, 1-2.

²³ Luc. 1,50.54.58.72.78; 10,37. Het nomen ἔλεος komt voor met een dativus: 'ontferming over' (zie 1,50.54-55) en met de prepositie μετά; dit voorzetsel komt alleen voor bij ποιέω (ἔλεος); 'ontferming tonen met'. Zie voor de term verder D. GERBER, Les emplois d' ἔλεος en Luc-Actes, in: E. BONS (éd.), «Car c'est l'amour qui me plait, non le sacrifice...»: *Recherches sur Osée 6:6 et son interprétation juive et chrétienne* (JSJSS 88), Leiden 2004, 81-95.

²⁴ Luc. 16,24; 17,13; 18,38.39.

²⁵ Luc. 11,41; 12,33; Hand. 3,2.3.10; 9,36; 10,2.4.31; 24,17.

In de NBV worden de drie woorden verschillend vertaald: ἔλεος met ‘barmhartigheid’, ἐλεέω met ‘medelijden hebben’ en ἐλεημοσύνη met ‘aalmoes’, waar ik voor deze woorden de volgende vertalingen bepleit: ‘ontferming’, ‘zich ontfermen’ en ‘aalmoes’, maar nog liever: ‘blijk van ontferming’.²⁶

(II) Het adjectief ἐλεμων (‘ontfermingsgezind’), dat Matteüs wel kent (zie 5,17, de vijfde zaligspreking, dikwijls vertaald met ‘barmhartig’), ontbreekt in Lucas-Acta. In plaats daarvan gebruikt Lucas in de Veldrede een ander woord: οἰκτίρων (6,36), dat gebruikelijk – en niet ten onrechte – vertaald wordt met ‘barmhartig’; οἰκτίρων is namelijk dikwijls de Griekse vertaling van ׀׀׀ (‘barmhartig zijn’):

γίνεσθε οἰκτίρμονες καθὼς ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρων ἐστίν
‘Wordt barmhartigen zoals jullie Vader barmhartig is’.²⁷

Het woord οἰκτίρων komt alleen hier – twee keer – voor; de eerste keer in relatie tot de mens, de tweede keer als typering van God. Op de vraag waarom Lucas hier οἰκτίρων (en niet ἐλεμων) gebruikt, zou ik het volgende antwoord willen geven. Eerder zagen we dat barmhartigheid (οἰκτίρων) de eerste eigenschap van God is. In Lucas 6,36 komt het woord voor het eerst in dit evangelie voor. Wat Lucas in dit vers wil laten horen, is dat deze barmhartigheid bij God voorop staat, en dat dat ook voor de mens dient te gelden.

(III) We moeten in dit verband nog een derde woordgroep noemen: het nomen σπλάγχνα²⁸ (1,78) en het verbum σπλαγχνίζομαι (7,13; 10,33; 15,20),²⁹ dat in de synoptische evangeliën negen van de twaalf keer voor Jezus gebruikt wordt.³⁰ Het verbum komt nauwelijks voor in de LXX. Dat kan niet te maken hebben met het fysieke aspect, het Hebreeuwse verbum voor ‘barmhartig zijn’, ׀׀׀, bezit namelijk een vergelijkbaar fysieke kant; het woord betekent immers zoveel als ‘moederschoot’.³¹ Dit werkwoord (׀׀׀) wordt in het Grieks niet weergegeven met ἐλεέω, maar met οἰκτίρω.

Deze woordgroep gaat vooraf aan de eerste woordgroep, in die zin dat het met σπλαγχνίζομαι gaat om het opus internum, waar het in ποιέω ἔλεος³² om het opus ad extra

²⁶ Vgl. R. HEILIGENTHAL, Werke der Barmherzigkeit oder Almosen? Zur Bedeutung von ἐλεημοσύνη, *NovT* 25/4 (1983), 289-301, laat zien dat in de wijsheidstradities van het OT ἐλεημοσύνη als ‘zusammenfassend Oberbegriff’ ‘Taten’ aanduidt, ‘die inhaltlich als barmherzige Zuwendung zu bestimmten Gruppen leidender Menschen bestimmt sein’; ἐλεημοσύνη, zo Heiligenthal, is in deze tradities dan ook breder dan ‘aalmoes’.

²⁷ In de parallelle tekst in Matteüs (5,48) gaat het om volmaaktheid: ‘Wees volmaakt, zoals je hemelse Vader volmaakt is’. Zie verder J. DUPONT, *L’appel à imiter Dieu en Mt 5,48 et Lc 6,36*, *RivBib* 4 (1966), 137-158 (idem, in *Études sur les évangiles synoptiques*. Vol. II (BETL 70/B), Leuven 1985, 529-550).

²⁸ Zie voor een lexicografische verkenning van σπλάγχνα F. MIRGUET, Compassion in the Making: Lexicographic Explorations in Judeo-Hellenistic Literature, *CHS Research Bulletin* 1/2 (2013).

²⁹ Het werkwoord σπλαγχνίζομαι komt alleen in de drie synoptische evangeliën voor: in Matteüs 6x, in Marcus 4x en in Lucas 3x. Het ontbreekt in het Johannesevangelie. In dit evangelie staat het woord ‘liefde’ centraal.

³⁰ Mat. 9,36; 14,14; 15,32; 20,34; Mar. 1,41; 6,34; 8,2; 9,22; Luc. 7,13.

³¹ Zo ook BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt”, 49. In tegenstelling tot A. DE VOS, *De aard van Jezus’ evangelie*, *KeT* 67/2 (2016), 113-126, spec. 116, die meent dat de vertalers van de LXX deze woorden te lichamelijk, te materieel, niet geestelijk vinden.

³² ποιέω ἔλεος μετά is een letterlijke vertaling van de Hebreeuwse zegswijze עַם הַשָּׁמַיִם (Gen. 19,19; 20,13; 21,23; 40,14; 47,29; Joz. 2,12; Rech. 1,24; 8,35; 1 Sam. 15,6; 20,8; 2 Sam. 3,8; 9,1,7; 10,2, Ruth 1,8; 1 Kron. 19,2; 2 Kron. 24,22; Job 10,12) (‘verbondenheid realiseren met’, ‘Verbondenheit beweißen mit’, zo KB, p. 318 [s.v. תָּוַף]); (LXX: Rech. 1,24; 8,35; 1 Sam. 15,6; 20,8; 2 Sam. 3,8; 9,1,7; 10,2, Ruth 1,8; 1 Kron. 19,2; 2 Kron. 24,22).

gaat.³³ Over de vertaling van σπλαγχνίζομαι bestaat de nodige discussie.³⁴ De vertaling ‘medelijden voelen’ in de NBV wil nog wel eens als te mager worden gezien.³⁵ Dat geldt ook voor de vertaling ‘ten diepste begaan zijn’ van de Willibrordvertaling.³⁶ In dat verband wordt er vaak op gewezen dat in dit werkwoord het woord σπλάγχνα zit, dat ‘ingewanden’ betekent. De ingewanden worden in de oudheid gezien als de zetel van gevoelens en aandoeningen.³⁷ Het verbum ‘betekent dus ... ondersteboven gegooid zijn, je maag keert ervan om, je voelt je ongemakkelijk ...’.³⁸ K. Deurloo en N. ter Linden geven eerst een letterlijke weergave: ‘zijn ingewand werd bewogen’³⁹ om vervolgens te vertalen met ‘met ontferming bewogen worden’.⁴⁰ Van deze vertaling moet echter gezegd worden dat het fysieke aspect (‘het buikgevoel’) er toch te weinig in doorklinkt. Zou je ἐσπλαγχνίσθη dan niet moeten weergeven met ‘zijn innerlijk kwam heftig in beroering’? Het nadeel van deze vertaling is echter dat op deze manier niet goed te horen is om wat voor innerlijk gevoel het gaat, dat namelijk van het medelijden. Wie beide aspecten in de vertaling tot uitdrukking gebracht wil zien, zou σπλαγχνίζομαι kunnen vertalen met ‘een diep medelijden voelen’. Eén ding wil ik hier opnieuw beklemtonen: het gaat met σπλαγχνίζομαι om een gevoel, waarbij nog een daad: ποιέω ἔλεος thuishoort.⁴¹

We willen er tenslotte op wijzen dat dit werkwoord (σπλαγχνίζομαι) in Lucas niet op zichzelf staat, maar onderdeel vormt van een serie, die door V. de Haas ‘de beweging van barmhartigheid’ wordt genoemd:⁴² (1) het zien van de betrokkene (Luc. 7,13; 10,33; 15,20), (2) een diep medelijden hebben met hem (Luc. 7,13; 10,33; 15,20), (3) toegaan of snellen naar de betrokkene (Luc. 7,14; 10,34; 15,20) en (4) het bieden van hulp aan hem (Luc. 7,14-15; 10,34-35; 15,20).⁴³ Hoe dit laatste vorm krijgt, hangt van de (nood)situatie af. Kijken we naar de drie situaties, dan zien we dat het verbum ποιέω ἔλεος als opus ad extra in 7,11-17 en 15,11-32 niet voorkomt in tegenstelling tot het verhaal van de ‘barmhartige’ Samaritaan (10,25-37), waarmee we geenszins zouden willen suggeren dat hier geen ontferming zichtbaar wordt. Integendeel, de ontferming krijgt hier heel concreet vorm: in 7,11-17 in de vorm van oproepen zowel tot de weduwe als de jongeman en in de vorm van handelingen zowel ten behoeve van de jongeman als van de weduwe (vv. 14-15). In 15,11-32 wordt de ontferming

³³ F.H. BREUKELMAN, *Bijbelse Theologie. Deel III: De theologie van de evangelist Matteüs*. Afl. 2. *Het evangelie naar Matteüs als „Die Heilsbotschaft vom Königtum”*, Kampen, 1996, p. 266; G.M. KNEPPER, Medelijden of bewegende ingewanden? *MAW* 32/2 (2013), 3-9, spec. 4.7, zegt ten onrechte dat we met synoniemen te maken hebben (die blijkbaar ook identiek vertaald mogen (moeten?) worden).

³⁴ KNEPPER, Medelijden of bewegende ingewanden?, 3-9.

³⁵ Zo K. DEURLOO & N. TER LINDEN, *Het luistert nauw: De Nieuwe Bijbelvertaling nader bekeken*, Amsterdam 2008, 225-226.

³⁶ Zo BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt,” 40-41.

³⁷ Zo T. MURAOKA, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain e.a. 2009, 631 (s.v. σπλάγχνα).

³⁸ BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt”, 41.

³⁹ Vgl. Sir. 30,7: παραχθήσεται σπλάγχνα αὐτοῦ: ‘zijn innerlijk raakte in beroering’.

⁴⁰ Het woord ‘innerlijk’, dat in de Statenvertaling nog toegevoegd wordt: ‘innerlijk met ontferming bewogen worden’, ontbreekt bij Deurloo en Ter Linden.

⁴¹ Anders H.E.G. MEENE, *Eene Bijbelsch-Theologische Studie over barmhartigheid* (dissertatie), Utrecht 1903, 93. Hij meent dat ἐλεημων (en ἔλεος) op de gezindheid van het hart ziet, terwijl ἐλεημοσύνη daarvan het uitvloeisel is.

⁴² V. DE HAAS, *Jezus, de Barmhartige, onze Broeder* (Barmhartigheid en Broederschap. Congregatiereeks 1996-2002 (nr. 3), Tilburg, 2000, 57; M.J.J. MENKEN, The Position of σπλαγχνίζεσθαι and σπλάγχνα in the Gospel of Luke, *NovT* 30 (1988), 107-114, spec. 109: ‘.. it seems – op basis van getelde woorden (N.A.R.) – that Luke uses ἐσπλαγχνίσθη three times to mark a turning point within the story [Luc. 7,11-17; 10,25-37; 15,11-32]’.

⁴³ DE HAAS, Het evangelie volgens Lucas: Barmhartigheid, 562; N.A. RIEMERSMA, *Aan de dode een wonder gedaan: Een exegetisch-hermeneutische studie naar de dodenopwekking in Lucas 7,11-17 in relatie tot 1 Koningen 17,17-24 en Vita Apollonii IV,45* (ACEBTSS 12), Bergambacht 2016, 81, wijzen alleen op de eerste drie verba.

zichtbaar als de vader zijn jongste zoon om de hals valt, hem kust, en hem in zijn waardigheid als zoon herstelt door hem het beste kleed te geven, een ring aan zijn hand te doen en voor schoenen aan zijn voeten zorgt, waarna hij een groot feest organiseert, blij als hij is dat zijn zoon die eerst ‘dood’ was, nu weer ‘levend’ is geworden. In 10,25-37 krijgt de ontferming vorm in het behandelen van de wonden door er olie en wijn op te gieten, het plaatsen van de man op zijn rijdier om hem naar een herberg te brengen en hem aldaar te verzorgen, waarna hij zelf weggaat, maar de herbergier geld geeft om de man verder te verzorgen en hem belooft bij terugkomst te vergoeden, wat deze aan meerkosten mocht hebben.

Drie dingen vallen op, als we het totaal van plaatsen in Lucas-Handelingen beschouwen waarin van ‘barmhartigheid’ sprake is:

(1) De terminologie komt grotendeels voor in het *Sondergut* van Lucas: de lofzang van Maria (1,46b-55), de geboorte van Johannes (1,57-58), de lofzang van Zacharias (1,68-79), de Veldrede (6,20-49), de opwekking van de jongeman uit Naïn (7,11-17), het verhaal van de ‘barmhartige’ Samaritaan (10,25-37), het gesprek met de farizeeën (11,37-54), het gesprek met de leerlingen (12,22-34), de gelijkenis van de verloren zoon (15,11-32), het verhaal van de rijke man en de arme Lazarus (16,19-31), de reiniging van de tien melaatsen (17,11-19). Het enige verhaal waarin de term voorkomt, dat niet tot het *Sondergut* behoort, is de laatste keer dat het woord in het Lucasevangelie valt: het verhaal van de genezing van de blinde (18,35-43, vgl. Mat. 20,29-34; Mar. 10,46-52).

(2) De eerste twee woordgroepen komen in Lucas steeds voor in ‘Wortberichten’. Anders gezegd, het zijn steeds verhaalpersonages die één van bovengenoemde woorden in de mond nemen: Maria (1,50.54-55), Johannes (1,71.78), de wetgeleerde (10,37), Jezus (6,36; 11,41; 12,33), de rijke man (16,24), de tien melaatsen (17,13), de blinde (18,38.39). Lucas 1,58 lijkt daarop de uitzondering te zijn. De verteller gebruikt hier namelijk de term ἔλεος maar doet dat met ‘en haar burenen en verwanten hoorden dat de Heer zijn ontferming aan haar had grootgemaakt’ zodanig dat de lezer uit ἤκουσαν begrijpt dat anderen dat gezegd hebben.

(3) De eerste keren dat het thema in het lucaanse dubbelwerk klinkt, gaat het over Gods ontferming, waarbij we ook nog moeten letten op de toon die klinkt. Het is namelijk in twee lofzangen dat Gods ontferming wordt bezongen: in het Magnificat (1,46b-55) en in het Benedictus (1,68-79). Je zou het op basis daarvan een hymnisch woord mogen noemen, in de lijn van het Oude Testament, waarin Gods barmhartigheid en ontferming in tal van Psalmen wordt bezongen.⁴⁴

DE WOORDGROEP ‘ONTFERMING’

Goddelijke ontferming (ἔλεος)

De eerste vijf keren dat de term ἔλεος in het Lucasevangelie voorkomt, betreft het de ontferming van God. In zijn bul *Misericordia Vultus* zet paus Franciscus dan ook terecht bij de goddelijke barmhartigheid in.⁴⁵

Lucas 1,46-55 – de lofzang van Maria

Twee keer in het Magnificat komt ἔλεος voor. In Nederlandse vertalingen is ἔλεος lange tijd weergegeven met ‘barmhartigheid’. De Bijbel in Gewone Taal heeft het begrip echter vertaald

⁴⁴ Ps. 25,6; 51,3; 69,17; 77,10; 78,38; 79,8; 86,15; 103,4.8; 111,4; 112,4; 119,77.156; 145,8.9.

⁴⁵ PAUS FRANCISCUS, *Misericordia Vultus: Bul met de afkondiging van het Buitengewoon Jubileum van de Barmhartigheid*, Rome 2015. Anders BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt”, 37, die liever bij de menselijke ervaring willen inzetten. Maar of zij dat doen, als zij beginnen bij de bespreking van het Bijbelse verhaal van de ‘barmhartige’ Samaritaan (Luc. 10,25-37), is nog wel de vraag, zoals we aan het slot van het artikel nog zullen zien.

met ‘liefde’. In reactie daarop kan je zeggen: Dat is jammer, want zo blijft het woord ‘barmhartigheid’ geen deel meer uitmaken van het geloofsgoed. Maar er is meer te zeggen. Daarvoor moet op iets anders gewezen worden, en wel dat Lucas 1,50 doet denken aan Psalm 103,17: ‘Maar de goedertierenheid des Heren is van eeuwigheid tot eeuwigheid over wie Hem vrezen.’ De dichter gebruikt in het Hebreeuws het woord רַחֻּמִּים , vaak vertaald met ‘goedertierenheid’ (NBG’51), maar ook diverse keren met ‘liefde’/‘liefdedienst’.⁴⁶ Je zou dus ook van deze weergave kunnen zeggen dat ze aansluit op een oudtestamentische vertaling van רַחֻּמִּים (in de LXX: ἔλεος). We bepleiten voor ἔλεος de vertaling ‘ontferming’, het woord ‘barmhartig’ laten wij voor οἰκτίρων, in de LXX vertaling van רַחֻּמִּים en dus daarop aansluitend.⁴⁷

1,50

καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ
εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς
τοῖς φοβουμένοις αὐτόν.
‘En zijn ontferming is
van geslacht tot geslacht
over wie hem vrezen.’

1,54-55

ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παιδὸς αὐτοῦ
μνησθῆναι ἑλέους
καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν
τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ
εἰς τὸν αἰῶνα.
‘Hij heeft Israëel, zijn kind, gesteund,
indachtig de ontferming
zoals hij tot onze vaders heeft gesproken,
over Abraham en zijn nageslacht
tot in eeuwigheid.’

Bij de constatering dat het begrip twee keer in het Magnificat voorkomt, kunnen we het niet laten. We zullen ook aandacht moeten schenken aan de plaats en de wijze waarop dat in Maria’s lofzang functioneert.

Over de structuur van de lofzang bestaat geen overeenstemming.⁴⁸ Wij gaan mee met die exegeten die menen dat 1,46b-55 uit de volgende twee strofen bestaat: vv. 46b-49 en vv. 50-55.⁴⁹ Beide strofen zijn door καὶ (v. 50) met elkaar verbonden. Het lexeem waar het in het

⁴⁶ Gen. 20,13; 24,49; 47,29; Ruth 1,8; 2 Sam. 2,6; Spr. 3,3; 14,22; 16,6; 20,28; 21,21; Jer. 2,2; Hos. 4,1.4.6; 10,12; 12,7.

⁴⁷ GERBER, *Les emplois d’ ἔλεος en Luc-Actes*, 82-89, vat in 1,50.54.58.72 ἔλεος op als ‘fidélité’, in 1,78 als ‘pitié’.

⁴⁸ R.E. BROWN, *The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke*, London 1977, 355-365, spec. 355-356, ziet in de lofzang drie delen: lofprijzing van God (vv. 46b-47), motivering van de lofprijzing (vv. 48-53) en samenvatting (vv. 54-55); U. MITTMANN-RICHTERT, *Magnifikat und Benediktus: Die ältesten Zeugnisse der judenchristlichen Tradition von der Geburt des Messias* (WUNT II,90), Tübingen 1996, 64, komt tot een vierdeling: Preis Gottes (vv. 47-49a), Die Attribute Gottes (vv. 49b-50), Die Taten Gottes (vv. 51-53), Die erfüllten Verheissungen Gottes (vv. 54-55); S. FARRIS, *The Hymns of Luke’s Infancy Narratives: Their Origin, Meaning and Significance* (JSNTSS 9), Sheffield 1985, 114, meent dat de hymne uit vijf delen bestaat: lofprijzing (vv. 46-47), 1^e motivering (v. 48), 2^e motivering (v. 49a), verbreding van de 2^e motivering (vv. 49-53), samenvatting (vv. 54-55).

⁴⁹ Ook R.C. TANNEHILL, *The Magnificat as Poem*, *JBL* 93 (1974), 263-275, spec. 271, en D.L. KULANDAISAMY, *The Tender Mercy of God in the Magnificat* (Lk 1:46-55), *EphMar* 66 (2016), 61-74, spec. 65-66, onderscheiden twee delen, maar bij hen zijn dat: vv. 46b-50 en vv. 51-55.

eerste deel om draait, is ‘groot’. De eerste strofe begint (μεγαλύνει in v. 46) en eindigt (μεγάλα in v. 49) ermee. Samengevat: Maria maakt de Heer *groot*, omdat Hij *grote* dingen heeft gedaan. Het woord waar het in de tweede strofe om draait, is ‘ontferming’. Het staat aan het begin (ἔλεος in v. 50) en aan het slot (ἔλεος in v. 54) van de tweede strofe. Zodoende vormt ἔλεος de omraming van de krachtige werken van de Heer, die precies in het midden van de tweede strofe (vv. 51-53) staan.⁵⁰ Anders gezegd, deze politiek-revolutionaire daden van de Heer staan in het kader van zijn ontferming.⁵¹

Beide ἔλεος-zinnen kennen een gelijk patroon: (a) er wordt een groep genoemd over wie God zich ontfermt; de dativus zou ik dan ook liever vertalen met ‘over’ dan met ‘voor’ of ‘jegens’.⁵² In 1,50 bestaat die groep uit τοῖς φοβουμένοις αὐτόν (‘wie hem vrezen’), in 1,54-55 is dat τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ (‘Abraham en zijn nageslacht’ [let. ‘zijn zaad’]). (b) de ontferming kent in beide gevallen ook een tijdsduur: in 1,50 wordt die direct na τὸ ἔλεος αὐτοῦ genoemd: εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς (‘van geslacht op geslacht’); de formulering grijpt terug op πᾶσαι αἱ γενεαί (‘alle geslachten’) in 1,48,⁵³ Luc. 1,54-55 kent een andere tijdsduuraanduiding, wel met dezelfde prepositie: εἰς τὸν αἰῶνα (‘tot in eeuwigheid’). Wat onmiskenbaar duidelijk moet worden, is dat Gods ontferming duurzaam, langdurig is om niet te zeggen dat ze met betrekking tot genoemde groepen eindeloos is. Wat verschilt, is de volgorde: in vers 50 wordt eerst de tijdsduur genoemd en daarna over wie God zich ontfermt, in de verzen 54-55 is de volgorde andersom, eindigt het met de tijdsduur, voorafgegaan door wie de ontferming betreft.

De tweede strofe bevat drie onderdelen: vv. 49b-50, vv. 51-53 en vv. 54-55.

- Het middendeel mag dan door scherpe tegenstellingen gekenmerkt zijn, dat geldt in zekere zin ook voor het begin – twee nominale zinnen – van de tweede strofe (49b-50). Met het eerste kolon: ἄγιον τὸ ὄνομα αὐτοῦ wordt tot uitdrukking gebracht dat God voor de mens onbenaderbaar is, terwijl het tweede kolon: καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς τοῖς φοβουμένοις αὐτόν nu juist de oneindige verbondenheid (τῷ/ἔλεος) van God met de mens formuleert.

- De slotzin mag lastig genoemd worden, vooral als het gaat om de verhouding tussen beide zinsdelen: (1) ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παιδὸς αὐτοῦ en (2) μνησθῆναι ἐλέους ...⁵⁴ Verheldering ontstaat wanneer we daarbij Handelingen 20,35 betrekken, waar een soortgelijke combinatie voorkomt, hier ἀντιλαμβάνεσθαι + genitief met μνημονεύειν + genitief.⁵⁵ De NBV biedt een goede vertaling. Het verbum ἀντιλαμβάνεσθαι wordt vertaald met ‘steunen’, μνημονεύειν met ‘indachtig’. Liever dan ‘indachtig’ zou ik μνημονεύειν willen vertalen met ‘denkend aan’ en zou ik ‘indachtig’ willen reserveren voor μνησθῆναι, wat mij tot deze vertaling van 1,54-55 brengt: ‘Hij heeft Israël, zijn kind, gesteund, indachtig de ontferming zoals hij tot onze vaders heeft gesproken, over Abraham en zijn nageslacht in eeuwigheid.’ Het tweede zinsdeel vraagt nog wel even om onze aandacht, en wel in verband

⁵⁰ DE HAAS, Het evangelie volgens Lucas: Barmhartigheid, 562, leest deze verzen anders. Hij ziet de barmhartigheid die God wil bewijzen geconcentreerd in het ‘omzien naar de kleinen, kleinen optillen, hen redden de machtigen van hun tronen stoten’.

⁵¹ Vgl. J.T. BAKKER, Het lied dat de nacht stukzingt, in: *Geloven vragenderwijs*, Kampen 1981, 17-20, spec. 19-20: ‘En een mens raakt er zijn leven lang niet over nagedacht, wat dat toch is, deze revolutie die haar oorsprong heeft in barmhartigheid en haar wapen in de ontferming’.

⁵² In de NBV wordt de dativus τῷ Ἀβραὰμ wel vertaald met ‘jegens’, maar in v. 50 (τοῖς φοβουμένοις αὐτόν) met ‘voor’.

⁵³ Het lijkt erop dat de geslachten die Maria gelukkig zullen prijzen, ook Gods ontferming mogen verwachten.

⁵⁴ Een vergelijkbare combinatie komen we tegen in Hand. 10,31: αἱ ἐλεημοσύναι σου ἐμνήσθησαν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ (‘uw aalmoezen zijn gedacht voor God’).

⁵⁵ Zie πάντα ὑπέδειξα ὑμῖν ὅτι οὕτως κοπιῶντας δεῖ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἀσθενούντων, μνημονεύειν τε τῶν λόγων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ὅτι αὐτὸς εἶπεν, Μακάριόν ἐστιν μᾶλλον διδόναι ἢ λαμβάνειν.

met de zin καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, die tussen μνησθῆναι ἐλέους (LXX Ps. 24,6; Jes. 63,7) en τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ in staat. Deze tussenzin vormt een nadere bepaling bij ἐλέους; vandaar dan ook dat in onze vertaling het lidwoord ‘de’ aan ‘ontferming’ voorafgaat. Het gaat om de ontferming zoals Hij tot onze vaders gesproken heeft, dus om een eerder belofde, aan de vaders toegezegde ontferming.

Ik wijs er ten slotte op dat in Handelingen 20,35 verwezen wordt naar woorden van Jezus, die in het Lucasevangelie overigens onvermeld blijven, terwijl Lucas 1,54-55 verwijst naar (verbonds)woorden van JHWH, waarbij de lezer zal denken aan Genesis 17,4-8. Dat 1,54-55, waarin over Israël, zijn kind, gesproken wordt, direct volgt op 1,53 met zijn uitspraak over de hongerigen, zal niet verbazen, wanneer je Handelingen 20,35 daartegenaan legt. In dat vers gaat het namelijk over het steunen van de zwakken, waar het in Lucas 1,54 gaat over het steunen van Israël.

Lucas 1,58 – de geboorte van Johannes

Tussen de lofzangen van Maria en van Zacharias in gebruikt de verteller het woord ἔλεος. Hij doet dat rond de geboorte van Johannes. Het klinkt in de objectzin van ἤκουσαν (‘zij [= de omwonenden en haar verwanten] hoorden’): ὅτι ἐμεγάλυνεν κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ μετ’ αὐτῆς (‘dat de Heer zijn ontferming met haar had grootgemaakt’). Zij krijgen deze geboorte geduid als een grootmaken van Gods ontferming met Elisabet. Bij het horen van deze duiding blijft het niet, direct komt het namelijk tot een zich meeverblijden met haar. Het thema van ‘zich meeverblijden’ zullen we verderop in het evangelie nog een keer tegenkomen, en wel in het verhaal dat Jezus vertelt van een vader die vol ontferming is (15,11-32). De vader hoopt erop dat zijn oudste zoon zich mee zal verblijden met hem, maar dat kan hij niet. Hij voelt zich tekort gedaan in wat de vader doet ten opzichte van de jongere broer (15,29-30).

Lucas 1,67-77 – de lofzang/profete van Zacharias

Ook in het Benedictus komt ἔλεος twee keer voor. Op welke plaats en op welke wijze? Daarvoor moeten we allereerst aandacht schenken aan de structuur. Ook deze lofzang bestaat uit twee delen: vv. 68-75 en vv. 76-79. De eerste strofe is een zegening (zie εὐλογητὸς) van de *Heer*, de God van Israël, de tweede strofe is gericht op zijn zoon, die door vader Zacharias een *profeet* van de Allerhoogste wordt genoemd, en waarin zijn roeping gemeld wordt. Het thema van de ontferming speelt in beide strofen. Waar het in de lofzang van Maria het kader vormde, staat het hier in beide strofen in het midden. Het mag duidelijk zijn, in deze lofzang staat het thema van de ontferming in het centrum.

- In de eerste strofe wordt de door de Heer gebrachte redding drievoudig geduid in relatie tot het verleden als (1) ‘het bewijs van ontferming met onze vaders’ (ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν), (2) ‘het gedenken van zijn heilig verbond’ (μνησθῆναι διαθήκης ἁγίας αὐτοῦ) (zie Lev. 26,42), vervolgens weer aangeduid als ‘de eed die Hij aan Abraham gezworen heeft ...’ (ὄρκον ὃν ὤμοσεν πρὸς Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν) (zie Gen. 26,3). De combinatie kan niet vreemd overkomen, voor wie met het OT vertrouwd is. We zagen hierboven ook al: de combinatie van דָּבָר (ἔλεος) met בְּרִית (διαθήκη) komt vaak voor. Niet vreemd, als bedacht wordt dat het met דָּבָר om ‘verbondenheid’ gaat en dat בְּרִית ‘verbond’ betekent. Een niet minder bekende combinatie is die van διαθήκη (‘verbond’) met ὄρκος (‘eed’).⁵⁶ De door de Heer gebrachte redding wordt diep met het verleden in verband gebracht, ja zelfs met het begin van Israëls bestaan: Abraham.

- In de tweede strofe komt het thema van de ontferming aan de orde in het kader van het doel van het uitgaan van de *profeet* voor het aangezicht van de *Heer*: ‘om zijn wegen te bereiden

⁵⁶ Gen. 26,28-31; Deut. 4,31; Joz. 29,15.20; Recht. 2,1; Ps. 89,4 [alleen met ‘zweren’]; Ez. 16,59; 17,13.

door kennis van redding aan zijn volk te geven met vergeving van hun zonden door het medelijden en de ontferming (let. ‘door medelijdende ontferming’) van onze God waarmee de Opgang uit de hoogte naar ons zal omzien’ (1,76-78). Ook deze tweede strofe begint met de redding (σωτηρία) om te eindigen met het medelijden en de ontferming van ‘onze God’ (διὰ σπλάγχχνα ἐλέους θεοῦ ἡμῶν). Hier is ἔλεος verbonden met vergeving. Deze komt tot stand doordat God medelijden heeft en zich ontfermt.

Menselijke ontferming (ἐλεημοσύνη)

De menselijke ontferming krijgt vooral vorm in ἐλεημοσύνη. De gebruikelijke vertaling is ‘aalmoes’; het is een vernederlandsing van het Griekse woord. Feitelijk is ἐλεημοσύνη een concrete blijk of uiting van ontferming. Het woord komt zowel in Lucas als in Handelingen voor, in totaal tien keer: 2x in Lucas, 8x in Handelingen. Feitelijk gaat het om vier situaties: de genezing van de verlamde (Hand. 3,2.3.10), de opwekking van Dorcas (9,36-43), de zending van Petrus naar Cornelius (10,2.4.31), Paulus voor Festus (24,17).

Het woord wordt in verschillende combinaties van verba gebruikt, afhankelijk of het gaat om de vraag om ἐλεημοσύνη, het oproepen tot ἐλεημοσύνη of het doen van ἐλεημοσύνη. Het begint in Handelingen met ‘vragen’ (αἰτέω/ἔρωτάω) om een aalmoes (3,2.3.10). Daarbij past het ‘geven’ (δίδωμι) van een aalmoes of aalmoezen (Luc. 11,41; 12,33, vgl. Hand. 3,6). De evangelist die de zegswijze ποιέω ἔλεος (‘ontferming betonen’) vanuit de LXX kent⁵⁷ en in zijn evangelie gebruikt (1,72; 10,37), hanteert ditzelfde werkwoord in Handelingen ook met ἐλεημοσύνη: ‘aan ontferming doen’ (Hand. 9,36; 10,2; 24,17).⁵⁸ Een zelfde situatie doet zich rond μνησκόμοι (‘gedenken’) voor. Het werkwoord functioneert zowel in relatie tot ἔλεος (Luc. 1,54-55) als tot ἐλεημοσύνη (Hand. 10,31; vgl. εἰς μνημόσυνον in 10,4). Het mag duidelijk zijn dat Lucas het woord ἔλεος gebruikt, als het om de goddelijke ontferming gaat, en het begrip ἐλεημοσύνη als het om de menselijke ontferming gaat.

(a) ἐλεημοσύνη in het Lucasevangelie

Lucas 11,1-13,35 wordt gekenmerkt door een serie gesprekken die Jezus voert: met zijn leerlingen, de menigte en met farizeeën. In die gesprekken stelt Jezus twee keer het thema van de ontferming aan de orde; twee maal betreft het een oproep tot het doen van ἐλεημοσύνη.

Lucas 11,37-54 – gesprek met farizeeën

Dat doet hij allereerst in een gesprek met farizeeën (11,37-54). Eén van hen heeft hem uitgenodigd om te komen eten. Zij hebben kritiek op het feit dat hij zich voor het eten niet eerst wast. Jezus geeft hen flink van repliek (vv. 39-44) – noemt hen ‘onverstandigen’ (ἄφρονες) – wat door een wetgeleerde als belediging wordt opgevat (v. 45). Zonder God expliciet te noemen spreekt Jezus wel over hem door hem aan te duiden als ‘Hij die de buitenkant heeft gemaakt, heeft ook de binnenkant gemaakt’. Waar zij gepreoccupeerd zijn met de buitenkant, wijst hij op de binnenkant, op hun eigen binnenkant, maar ook op de binnenkant/de inhoud van de beker en de schotel. Daarvan zegt hij dat ze deze als ἐλεημοσύνη zouden moeten geven (δότε ἐλεημοσύνην) (v. 41), waardoor ze rein zouden zijn, en niet door hun buitenzijde te wassen.

⁵⁷ LXX Gen 24,12; Ex. 20,6; 1 Kon. 20,8; Mi. 6,8.

⁵⁸ In de NBG’51 twee keer vertaald met ‘aalmoezen *geven*’ (Hand. 9,36; 10,2).

Lucas 12,22-53 – gesprek met de leerlingen

De tweede keer gebruikt hij hetzelfde woord, opnieuw in het enkelvoud – in de NBG'51-vertaling ten onrechte met een meervoud: 'aalmoezen' weergegeven – in een gesprek met de leerlingen (12,22-53). Dat gebeurt aan het slot van het deel waarin hij hen oproept om zich niet zo druk te maken over 'je leven wat je eten zult of over je lichaam waarmee je het kleden zult' (vv. 22-34). Jezus eindigt met een dubbele oproep om de bezittingen die zij hebben te verkopen en om een aalmoes te geven (δοῦτε ἑλεημοσύνην) (v. 33). Het mag duidelijk zijn dat de ene oproep in dienst staat van de andere.⁵⁹ Door verkoop van het bezit kan ἑλεημοσύνη gegeven worden.

(b) ἑλεημοσύνη in Handelingen

We willen nu naar de vier situaties in Handelingen kijken. In de eerste situatie gaat het om het vragen om ἑλεημοσύνη (3,1-10). In de andere drie situaties om mensen die van ἑλεημοσύνη blijk geven (9,36-43; 10,1-48; 24,17).

Handelingen 3,1-10 – de genezing van een verlamde

Aan het begin van de scène in Handelingen 3 tekent de verteller een man in algemene termen (3,2). Omdat hij verlamd is, moet hij gedragen worden. Dagelijks wordt hij bij de poort van de tempel gezet waar hij van de tempelgangers een aalmoes kan vragen. Lucas tekent hem tussen twee 'Petrus en Johannes'-momenten in: vers 1 bij het *opgaan* naar de tempel en vers 3 bij het *binnengaan* van de tempel. De man wijkt deze dag niet af van wat hij altijd doet: mensen, in dit geval Petrus en Johannes, bij binnenkomst van de tempel om een aalmoes vragen. De reactie van de twee op het verzoek is opvallend te noemen. Ze vragen hem om goed naar hen te kijken. Dat doet de man vervolgens dan ook, maar dat doet hij in de verwachting om iets van hen te ontvangen. En dat is wat niet gebeurt. Petrus en Johannes hebben namelijk niks aan geld te geven, zo maken ze de man duidelijk. Dat betekent geenszins dat het niet tot ontferming komt. De ontferming is echter van een heel andere orde dan gevraagd werd.⁶⁰ Barmhartigheid mag dan nog wel eens het imago hebben dat ze niet 'structureel' is, dat is hier wel degelijk het geval. De twee leerlingen zorgen er met hun ontferming namelijk voor dat aan de verlamming van de man een einde komt⁶¹, waardoor hij ook niet meer dagelijks aan de poort van de tempel hoeft te zitten om een ἑλεημοσύνη te vragen.⁶² Ze maken aan zijn afhankelijke situatie een einde. Nu kan hij ook – met hen – de tempel binnengaan (3,8).

Handelingen 9,36-42 – de opwekking van Tabita

De verteller maakt in 9,36-42 melding van een leerlinge in Joppe, die Tabita heet. Hoe zij leerlinge was geworden, vertelt de evangelist niet. Hij schetst haar als een uiterst actieve en royale vrouw door van haar te zeggen: 'zij was vol (πλήρης) van werken van goedheid en ontferming die zij deed (ἔποίει)'. Daaraan lijkt een einde te zijn gekomen, omdat de vrouw ziek wordt en sterft. De verteller spreekt in hele algemene termen over haar – passend in een expositie aan het begin – het lijkt niet teveel gezegd dat als de weduwen Petrus onder tranen al de lijfrokken en mantels laten zien die zij heeft gemaakt (ἔποίει) (9,39), dat als concretisering gezien mag worden van de in 9,36 genoemde werken (ἔργοί). Het is deze

⁵⁹ Vgl. MEENE, *Eene Bijbelsch-Theologische Studie*, 102.

⁶⁰ Zo ook D. HAMM, *Acts 3,1-10: The Healing of the Temple Beggar as Lucan Theology*, *Bib* 67 (1986), 305-319, spec. 316.

⁶¹ Wat ze hem geven, is: 'In de naam van Jezus Messias, de Nazoreeër: "Wandel"', een woord dat direct gevolgd door een daad: Petrus die de man bij de rechterhand grijpt en hem opricht.

⁶² Zo ook M.T. SPECKMAN, *Beggars and gospel in Luke: Preliminary observations on an emerging model in the light of recent development theories*, *Neot* 31/2 (1997), 309-337, spec. 332.333.

vrouw die Petrus weer levend voor hen weet te stellen. Haar werken van goedheid en ontferming kunnen daarmee weer voortgezet worden ..!

Handelingen 10,1-48 – Cornelius en Petrus

Een nog uitgebreidere typering in Handelingen 10 valt de in Caesarea woonachtige Cornelius ten deel (10,1-2). Waar Tabita een leerlinge is, is Cornelius een hoofdman van de zogenaamde Italiaanse afdeling. Daarna wordt hij in zijn godsdienstigheid getekend: vroom (εὐσεβῆς), Godvrezend (φοβούμενος τὸν θεὸν) met zijn hele huis, voortdurend God smekend (δεόμενος τοῦ θεοῦ διὰ παντός). Met Tabita stemt hij overeen in de vele bewijzen van ontferming (ἐλεημοσύνας πολλὰς ποιῶν). Dat dat niet onopgemerkt blijft, blijkt uit wat de engel in een visioen tegen hem zegt: ‘Uw gebeden en uw betoningen van ontferming zijn opgestegen om voor God gedacht te worden’ (10,4). Die uitspraak van de engel deelt Cornelius op zijn beurt mee aan Petrus, als hij hem vertelt wat er gebeurd is waardoor Cornelius hem uitgenodigd had om te komen (10,30-33): ‘Cornelius, uw gebed is verhoord en uw betoningen van ontferming zijn gedacht bij God’ (10,31). Wordt eerst door de engel gezegd dat gebeden en betoningen van ontferming opgestegen zijn om voor God gedacht te worden, nu horen we van de engel – uit de mond van Cornelius – dat het gebed is gehoord en dat zijn betoningen van ontferming gedacht zijn. Dat moet dan tussen die twee momenten gebeurd zijn. Het is iets dat zich in alle verborgenheid heeft voltrekken.

Handelingen 24,1-27 – Paulus voor stadhouder Felix

Handelingen 24,17 is de laatste keer dat een ontfermingsterm in Lucas-Handelingen voorkomt. Paulus noemt het, als hij voor stadhouder Felix staat (24,10-21, spec. vers 17): ‘En na verloop van vele jaren ben ik gekomen om van ontferming blijf te geven tegenover mijn volk en offeranden te brengen, waarmee men mij, geheiligd zijnde, in de tempel bezig vond, zonder volksoploop of opschudding.’ Wat Paulus doet, is het uitleggen dat hij met heel gebruikelijke zaken als het geven van aalmoezen en offeranden bezig was, bepaald niet met dingen die opschudding zouden kunnen veroorzaken.

Roep om ontferming (ἐλεέω)

In totaal komt het vier keer in Lucas-Handelingen voor dat er om ontferming gevraagd wordt; drie keer gebeurt dat in het Lucasevangelie (16,24; 17,13; 17,38.39), één keer in Handelingen (3,2.3), met dit verschil dat in Lucas het verbum ἐλεέω (met accusatief) wordt gebruikt, terwijl in Handelingen sprake is van ‘vragen om ἐλεημοσύνη’. Het verbum ἐλεέω wordt in Lucas uitsluitend gebruikt in het kader van mensen die om ontferming vragen. Het functioneert in Lucas-Handelingen niet als ‘ontferming betonen’. Dan gebruikt Lucas het syntagma ποιέω ἔλεος.

Lucas 16,19-31 – de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus

De eerste keer dat het werkwoord ἐλεέω voorkomt, is in een verhaal dat Jezus aan geldzuchtige farizeeën vertelt:

16,24

Πάτερ Ἀβραάμ, ἐλέησόν με
καὶ πέμψον Λάζαρον
ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος
καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου,
ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ
‘Vader Abraham, ontferm u over mij,

en zend Lazarus,
dat hij de top van zijn vinger in water dophe
en mijn tong verkoele,
want ik lijd pijn in deze vlam.’

Wat opvalt is, dat de roep om ontferming van een rijke afkomstig is, maar het is nu wel een rijke die pijn lijdt ten gevolge van het vuur waarin hij na zijn dood verblijft. Zijn roepen (φωνήσας) is gericht tot Abraham die hij met πάτερ (‘vader’) aanspreekt, waaruit de lezer kan opmaken dat hij zichzelf blijkbaar als ‘zoon van Abraham’ ziet. Bij de roep ἐλέησόν με blijft het niet. Zijn roep kent een vervolg, opnieuw met een imperatief aoristus (πέμψον). Dat wil echter niet zeggen dat het twee verschillende oproepen zijn. Het voegwoord καί is explicatief, dus: ‘Ontferm u over mij door Lazarus te zenden’. Kortom, de rijke man laat Abraham ook weten hoe de ontferming wat hem betreft vorm moet krijgen. Wat niet minder opvalt, is dat op deze roep wel een reactie klinkt, maar dat er geen ontferming volgt. Abraham geeft wel uitleg waarom hij aan deze roep geen gehoor kan geven. Zou in een narratieve analyse Abraham getypeerd moeten worden, dan mag de typering de ‘onbarmhartige’ Abraham misschien hard klinken, maar geheel bezijden de waarheid is het toch ook weer niet.⁶³ Wat deze eerste keer dat de oproep in Lucas-Handelingen klinkt, duidelijk maakt is, dat niet op elke roep om ontferming ook ontferming volgt. Of moet je zeggen: kan volgen?

Lucas 17,11-19 – de reiniging van de tien melaatsen

De tweede keer zijn het de tien melaatsen die weliswaar op een afstand blijven staan, maar deze afstand overbruggen door hun stem te verheffen (ἤραν φωνήν) en om ontferming vragen.

17,13

Ἰησοῦ ἐπιστάτα, ἐλέησον ἡμᾶς.
‘Jezus Meester, ontferm u over ons!’

Deze roep om ontferming richt zich specifiek tot Jezus die zij met ‘meester’ aanduiden, waarmee zij zichzelf als leerlingen presenteren die naar hem zullen luisteren. Hoe die ontferming vorm moet krijgen, geven zij in tegenstelling tot de rijke man uit de gelijkenis (16,24) niet expliciet aan. De ontferming van Jezus krijgt gestalte, doordat hij hen oproept om te gaan en zich aan de priesters te vertonen (17,14a). Wat hier zichtbaar wordt, is de kracht van het geloof: als je ergens in gelooft, dan gebeurt het ook. Jezus beantwoordt de roep om ontferming met een andere, dubbele oproep die de lezer misschien als een merkwaardige blijk van ontferming mag beschouwen, maar die wel van ontferming blijkt geeft, zoals duidelijk wordt uit het feit dat het gehoor geven aan Jezus’ oproep leidt tot hun reiniging (17,14b).

Lucas 18,35-43 – de genezing van de blinde

De derde en vierde keer klinkt de schreeuw uit de mond van een blinde bedelaar. Niet met ‘meester’, maar ‘Jezus, zoon van David’ wordt hij aangesproken, waarmee op Jezus’ koninklijke statuur een beroep wordt gedaan.

18,38–39

καὶ ἐβόησεν λέγων
Ἰησοῦ, υἱὲ Δαβίδ,
ἐλέησόν με.

⁶³ Daarin zit ook een opvallend element, aangezien van Abraham nu juist eerder is gezegd (1,54-55, vgl. 1,71-72) dat JHWH hem zijn ontferming heeft toegezegd.

καὶ οἱ προάγοντες ἐπετίμων αὐτῷ
 ἵνα σιγήσῃ
 αὐτὸς δὲ πολλῶ μᾶλλον ἔκραζεν
 Υἱὲ Δαυίδ,
 ἐλέησόν με.
 En hij riep, zeggend:
 ‘Jezus, zoon van David,
 ontferm u over mij.’
 En de voorlopers bestrafden hem
 opdat hij zou zwijgen,
 Deze schreeuwde des te meer:
 ‘Zoon van David,
 ontferm u over mij.’

Dat hij voor een tweede keer om ontferming roept, heeft ermee te maken dat de mensen die voorop liepen hem bestraffen – als hij om ontferming schreeuwt – dat hij moet zwijgen. Maar dat houdt hem in het geheel niet tegen. Integendeel, was het eerst roepen (ἐβόησεν), nu is het een schreeuw om hulp (ἔκραζεν). Hij heeft absoluut het idee dat hij bij hém moet zijn om ontferming te vinden. De tweede roep van de man brengt Jezus tot stilstand. En hij beveelt dat ze de man bij hem moeten brengen. Jezus gaat dus niet naar hem toe; hij laat zich niet van de weg afbrengen die hij moet gaan (9,51). Net zoals bij de tien melaatsen horen we ook van deze blinde bedelaar niet waaruit de ontferming moet bestaan. Vandaar Jezus’ vraag aan hem: ‘Wat aan u wilt u dat ik doen zal?’ De man geeft als antwoord: ‘Heer, dat ik zicht krijg.’ Ook hier krijgt de ontferming vorm in een oproep (ἀνάβλεψον), die gevolgd wordt door de zin ‘uw geloof heeft u gered’. De oproep leidt er onmiddellijk toe dat hij (het) weer kan zien.⁶⁴

DE WOORDGROEP ‘BARMHARTIGHEID’

Goddelijke en menselijke barmhartigheid

We zagen hierboven dat Lucas voor de goddelijke ontferming een ander woord gebruikt dan voor de menselijke ontferming. Dat is niet het geval waar het de barmhartigheid betreft. In Lucas 6,36 komen goddelijke en menselijke barmhartigheid zelfs in één zin voor, en wel in een oproep van Jezus in de Veldrede.

γίνεσθε οἰκτίρμονες καθὼς ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρμων ἐστίν
 ‘Wordt barmhartigen zoals jullie Vader barmhartig is’.

Het is de enige keer in het Lucasevangelie dat over goddelijke en menselijke barmhartigheid gesproken wordt! Ze zijn hier aan elkaar gekoppeld. Het tweede deel van de zin kleurt de wijze waarop de menselijke barmhartigheid, waartoe Jezus hier oproept, gestalte dient te krijgen: ‘zoals uw Vader’.⁶⁵ We zagen eerder dat ‘barmhartigheid’ de eerste grondeigenschap van God is, Lucas wil laten horen dat het ook de eerste grondeigenschap van de mens moet worden (γίνεσθε). Uit het feit dat Jezus zijn leerlingen en de menigte – en ook de lezer – tot barmhartigheid oproept, wordt duidelijk dat barmhartig zijn niet vanzelf spreekt!

⁶⁴ Zie voor een uitgebreide analyse van deze perikoop hoofdstuk 17 (vgl. N.A. RIEMERSMA, Een blinde die het heil toch zal zien (Lucas 18:35-43), *Interpretatie* 19/7 (2011), 4-6).

⁶⁵ DENAUX, *Barmhartigheid in het Lucasevangelie*, 7, duidt dit ‘zoals’ anders: ‘Misschien moet men het “zoals” eerder begrijpen in een funderende betekenis: omdat God barmhartig is, moet de mens het ook zijn’.

HET ULTIEME VERHAAL OVER ONTFERMING

Het verhaal van de ‘barmhartige’ Samaritaan (10,25-37) mag gelden als hét verhaal in het Lucasevangelie van de gevraagde menselijke barmhartigheid en dus thuishoren in de paragraaf ‘Menselijke ontferming’, maar dat is misschien toch minder eenduidig dan op eerste gezicht lijkt. Voor alle duidelijkheid, het gaat hier over een man die zelfs niet meer in staat lijkt om te roepen: ἑλέησόν με; we moeten daaraan toevoegen dat er ook niemand in de buurt is tot wie hij kan roepen: ‘Ontferm u over mij!’

Na ons onderzoek van de verschillende ontfermingstermen zijn allereerst met betrekking tot Lucas 10,25-37 een aantal opmerkelijke zaken te noteren:⁶⁶

(1) Het is het enige verhaal in Lucas waarin zowel sprake is van mensen bij wie geen medelijden opkomt bij het zien van een halfdode man en die zich dan ook niet over hem zullen ontfermen, als van iemand bij wie dat alles wel het geval is. Daarbij valt op dat het in het eerste geval gaat om een priester en een leviet, en in het andere om een Samaritaan. Kortom, het gaat bij de eersten, de priester en de leviet, om mensen bij wie je genoemd gedrag niet zou verwachten. De Samaritaan mag op grond van dit verhaal bij ons dan een positieve connotatie hebben, binnen het jodendom van die tijd heeft hij die positieve klank absoluut niet. Wat het verhaal daarmee zichtbaar maakt, is dat ontferming van een kant komt waarvan je het absoluut niet verwacht, en dat het niet komt van de kant waarvan je het eigenlijk wel verwacht had.

(2) Het is het enige verhaal in het Lucasevangelie waarin zowel σπλαγχνίζομαι voorkomt als ἔλεος. We zagen eerder dat het verbum σπλαγχνίζομαι het opus internum is, waar het in ποιέω ἔλεος om het opus ad extra gaat: een diep medelijden voelen met iemand om ver-volgens daadwerkelijk ontferming te betonen met de betrokkene.

(3) We noteerden eerder dat als het zelfstandig naamwoord ἔλεος voorkwam, het steeds Gods ἔλεος betrof (1,50.54-55.58.72.78), en dat toen de zegswijze ποιέω ἔλεος voorkwam (1,72), het om Gods ποιέω ἔλεος ging. Als Lucas over de menselijke ontferming spreekt, dan gebruikt hij andere termen. Niet ἔλεος (Luc. 1,50.54.58.72.78; 10,37), maar ἐλεημοσύνη (Luc. 11,41; 12,33; Hand. 3,2.3,10; 9,36; 10,2.4.31; 24,17), niet ποιέω ἔλεος (Luc. 1,72), maar ποιέω ἐλεημοσύνην (Hand. 9,36; 10,2; 24,17). Kortom, op grond van het lucaanse gebruik van de ontfermingsterminologie zijn er ernstige bedenkingen om de gelijkenis zo zonder meer te rangschikken onder ‘menselijke ontferming’, zoals Burgraeve en Van Hulst doen.⁶⁷

Nadat Jezus het verhaal over de reactie van de priester, leviet en Samaritaan, nadat zij de halfdode man gezien hebben, verteld heeft, stelt hij de wetgeleerde de vraag: ‘Wie van deze drie, dunkt u, is de naaste geworden van degene die in handen van de rovers was gevallen?’ De omkering in vraagstelling is verrassend, van ‘Wie is mijn naaste?’ naar ‘Wie van deze drie, dunkt u, is de naaste geworden (γεγονέναι) van degene die in handen van de rovers was gevallen?’ Van de theoretische vraag naar het object gaat het naar de praktische vraag van het subject. Het gaat er niet om *over wie* men zich ontfermt, maar *dat* men zich ontfermt wie dat ook is.⁶⁸ Maar ook het antwoord is verrassend. De lezer verwacht: ‘De Samaritaan’, maar in plaats daarvan klinken woorden die in het Lucasevangelie alleen van God gezegd worden: ‘Hij die hem de ontferming heeft betoond’ (10,37, vgl. 1,72).⁶⁹ Het bepaalde lidwoord τό dat

⁶⁶ Zie voor een uitgebreide analyse T. VAN SCHAİK, De barmhartige Samaritaan (Luc. 10,25-37), in: B. VAN IERSEL e.a. (red.), *Parabelverhalen in Lucas: Van semiotiek naar pragmatiek* (TFT-Studies 8), Tilburg 1987, 55-82; zie voor een meer beschouwende, op de praktijk gerichte lezing BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt,” 37-45.

⁶⁷ BURGGRAEVE & VAN HALST, “Als je de heilige grond van de ander betreedt,” 37

⁶⁸ Cf. H. WELZEN, *Lucas* (Belichting van het Bijbelboek), 's-Hertogenbosch 2011, 179.

⁶⁹ DEURLOO & TER LINDEN, *Het luistert nauw*, 238.

aan ἔλεος voorafgaat, mag opvallend genoemd worden.⁷⁰ Het gaat om de ontferming van God die eerder in het evangelie (1,50.54-55.58.78) aan de orde is geweest. Als de wetgeleerde dus hier dit woord ἔλεος gebruikt dat Lucas in zijn eerste hoofdstuk voor God heeft gebruikt, dan begrijpt de lezer dat deze Samaritaan precies zo handelt als God (vgl. 6,36). De Samaritaan heeft de halfdode man de ontferming van God betoond. Het maakt de tegenstelling tussen de twee vertegenwoordigers van God, de priester en de leviet – zij die geen medelijden kenden – en de Samaritaan die dat wel deed, nog opmerkelijker.

BALANS

(1) De oorsprong van het thema ‘barmhartigheid’ in Lucas-Handelingen moet in Tenach/LXX gezocht worden. Lucas sluit namelijk nauw aan bij het oudtestamentisch spreken over ‘barmhartigheid’; hij doet dat vooral aan het begin van zijn evangelie (1,54-55.71-72), waarin hij terugkomt op Abraham, de aartsvader van het geloof.

(2) De specifieke barmhartigheidsterminologie komt grotendeels voor in het *Sondergut* van Lucas, in het bijzonder in ‘Wortberichten’.

(3) Het woordveld ‘barmhartigheid’ in Lucas-Handelingen omvat drie verschillende woordgroepen: ‘ontferming’, ‘barmhartigheid’ en ‘medelijden’. ‘De woordgroep ‘ontferming’ is groter dan de woordgroep ‘barmhartigheid’. Lucas mag dan bekend staan als ‘de evangelist van de barmhartigheid’, beter is het om hem ‘de evangelist van de ontferming’ te noemen.

(4) Deze woordgroepen verhouden zich als volgt tot elkaar: (a) De eerste (‘ontferming’) en de tweede groep (‘barmhartigheid’) zijn synoniemen van elkaar. Deze twee woordgroepen mogen dan synoniem zijn, daarom hoeven de Griekse woorden nog niet identiek vertaald te worden, zoals in de vertalingen vaak gebeurt. Wij bepleiten dan ook voor de woorden uit de eerste woordgroep de vertaling ‘zich ontfermen’ en ‘ontferming’ en voor het woord uit de tweede woordgroep ‘barmhartig’.⁷¹ (b) De derde woordgroep gaat vooraf aan de tweede woordgroep, in die zin dat het met σπλαγγνίζομαι gaat om het opus internum, waar het in ποιέω ἔλεος om het opus ad extra gaat.

(5) Lucas gebruikt de woordgroepen ‘ontferming’ en ‘barmhartigheid’ zowel voor de ontferming van God als voor die van de mensen. Met dit verschil dat hij voor de ontferming van God een ander woord gebruikt dan voor de ontferming van mensen. In het eerste geval hanteert hij het woord ἔλεος, in het tweede geval ἐλεημοσύνη. Dat is niet het geval bij de woordgroep ‘barmhartigheid’. Hij gebruikt het adjectief οἰκτίρων zowel voor God als voor de mens. Barmhartigheid is de grondeigenschap van God, dat moet het ook voor de mens zijn. De kinderen moeten zo barmhartig worden zoals hun Vader barmhartig is. De oproep van Jezus in de Veldrede (6,36) zit precies tussen de goddelijke ontferming (ἔλεος) (1,50.54-55.58.72.78) en de menselijke ontferming (ἐλεημοσύνη) (11,41; 12,33) in. Het geeft aan de oproep een centrale positie, die voor de overgang van goddelijke naar menselijke ontferming lijkt te moeten zorgen.⁷²

(6) De ontferming van God (ἔλεος) vormt het verbindende element tussen de twee centrale figuren van de ouverture: Zacharias (*man*) en Maria (*vrouw*), hoe verschillend zij ook zijn in reactie op de boodschap van de engel Gabriël. Zowel Maria als Zacharias leggen in dat

⁷⁰ Met dank aan GERBER, Les emplois d’ ἔλεος en Luc-Actes, 92, die mij op het lidwoord wees. Het brengt Gerber er echter niet toe om een relatie te leggen met de eerste vijf keer dat het woord in het Lucasevangelie voorkomt.

⁷¹ L. TACK, Barmhartigheid in het Nieuwe Testament, *Ezra 47/3* (2016), 75-83, spec. 75-76, geeft beide woordgroepen precies omgekeerd weer: οἰκτίρων beschouwt ze als verwijzing naar de *ontferming* (van God) en ἔλεος als verwijzing naar de *barmhartigheid* (van God).

⁷² Vgl. GERBER, Les emplois d’ ἔλεος en Luc-Actes, 94-95.

verband een relatie met Abraham (1,54-55 en 1,72-73). Wat Maria en Zacharias bezingen is Gods verbondenheid (ἔλεος in de betekenis van ἱκετης) die op Abraham teruggaat, zodat van Gods grote trouw gesproken kan worden. Dat hierover in hymnische taal gesproken wordt, kan dan ook niet verbazen.

(7) Wie de betoningen van menselijke ontferming (ἐλεημοσύνη) in Lucas op een rij zet, ziet dat Jezus geen onderscheid maakt tussen de farizeeën en de leerlingen, hij doet aan beiden de oproep om ἐλεημοσύνη te geven. Een reactie daarop vermeldt Lucas niet.

(8) Wie de betoningen van menselijke ontferming (ἐλεημοσύνη) in Handelingen op een rij zet, ziet dat hoe verschillend de mensen ook zijn, zij één zijn als het om dit betoon gaat: de leerlingen Petrus en Johannes, de leerlinge Tabita, de romeinse hoofdman Cornelius en de apostel Paulus. Begon dit betoon van ontferming in Handelingen in de tempel (3,2.3.10), daar eindigt het ook (24,17). Maar daartoe blijft het niet beperkt. We horen namelijk van een joodse vrouw die dat doet in Joppe en van een heidense man in Caesarea. In de laatste drie situaties is steeds sprake van ‘ontferming betonen’ (ποιέω ἐλεημοσύνας, mrv.) (9,36; 10,2 en 24,17). Dat is de eerste keer dat het woord ἐλεημοσύνη in Handelingen voorkomt, anders; dan gaat het om ‘vragen’ (αἰτέω/ἔρωτάω), ‘geven’ (δίδωμι) en ‘ontvangen’ (λαμβάνω) van ἐλεημοσύνη (enk.). De situatie verschilt hier van de daarop volgende drie, omdat de ontferming daarin bestaat dat er nadien niet meer om ontferming gevraagd hoeft te worden!

(9) Vier keer in het Lucasevangelie klinkt de roep om ontferming (16,24; 17,13; 17,38.39), waarbij opvalt dat direct de eerste keer op deze roep negatief wordt gereageerd. Abraham maakt duidelijk dat het hem onmogelijk is om deze roep positief te beantwoorden. Maar hij begint bij het feit dat de rijke man geen ontferming heeft gehad met de arme voor zijn deur. De twee andere keren is de roep aan Jezus geadresseerd. Hij reageert wel positief, waarbij opvalt dat de ontferming daaruit bestaat dat hij in beide situaties (de blinde bedelaar en de tien melaatsen) hun oproep met een oproep beantwoordt. Daarmee legt hij het bij hen terug. Als zij aan die ‘onmogelijke’ oproep gehoorgeven, gebeurt waar zij eerder om vroegen. Aan het slot prijst Jezus hen vervolgens om hun vertrouwen.

(10) Het thema van de goddelijke ontferming (ἔλεος) komt in het Lucasevangelie vooral voor in de hymnische gedeelten van de ouverture (1,5-2,52). Het woord komt verder alleen nog voor in het antwoord van de wetgeleerde op de vraag van Jezus ‘Wie van deze drie, dunkt u, is de naaste geweest van degene die in handen van de rovers was gevallen?’ direct na de gelijkenis van de ‘barmhartige’ Samaritaan: ‘Hij die hem de ontferming betoond heeft’. Lucas gebruikt het woord ἔλεος voor goddelijke ontferming in 10,37 hier mijns inziens niet voor niets; hij wil zo laten horen dat de Samaritaan hier als God handelt.